

О.В.Ясь*

**ІСТОРІЯ ЯК СЮЖЕТ. ПРЕДСТАВЛЕННЯ ОБРАЗУ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ОДНОЙМЕННІЙ МОНОГРАФІЇ
М.І.КОСТОМАРОВА**

Аналізується роль сюжету в монографії М.Костомарова «Богдан Хмельницький». Розглядається авторська стратегія пояснення української минувшини, зокрема її ідеалістичні та ірраціональні мотиви. Висвітлюються причини феноменального успіху монографічних студій Костомарова серед широкої читацької аудиторії.

Індивідуальний візерунок творчості кожного великого вченого завжди асоціюється з неповторними або навіть унікальними рисами. Зазвичай саме ці прикметні особливості творчої спадщини та інтелектуальної біографії становлять основу певного образу історика як у науковій думці, так і в масовій свідомості. Часто-густо вони побутують у вигляді стислих афористичних визначень на кшталт «історик-антиквар», «історик-критик», «історик-художник» і т.п.

Утім, таке представлення відображає не тільки сутнісні атрибути творчої лабораторії дослідника, а й специфіку їх рецепції науковцями та освіченою громадськістю тієї чи іншої доби. Власне, ідеться про своєрідний діалог ученого з читацькою аудиторією, яка вибірково сприймає, засвоює або відкидає певні ідеї, зважає конкретні погляди та цінності тощо.

Із цієї перспективи постає українського історика Миколи Івановича Костомарова (1817–1885 рр.) становить неабияку цікавість, адже історичні студії вченого користувалися надзвичайною популярністю в сучасників.

Достатньо лише згадати багатотомні видання й перевидання його праць у Російській імперії та за її межами в другій половині XIX – на початку XX ст.: «Исторические монографии и исследования» (видання Д.Кожанчикова, Санкт-Петербург, 1863–1872, т.1–12), «Исторические монографии и исследования» (друге видання Д.Кожанчикова, продовжене М.Вольфом, а пізніше М.Стасюлевичем, Москва; Санкт-Петербург, 1872–1889, т.1–20), «Историчні монографії» (за ред. О.Барвінського; серія «Руська історична бібліотека», т. 2, 9–18, Львів; Тернопіль, 1886–1895, т.1–11), «Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования» (видання «Общества для пособия нуждающимся литераторам и учёным» («Литературный фонд»), Санкт-Петербург, 1903–1905, кн.1–8, т.1–21) та ін.

Та й нині, а особливо після падіння ідеологічних догматів на початку 1990-х рр., спостерігаємо справжній видавничий бум з обсягу творчої спадщини М.Костомарова, зокрема на теренах Російської Федерації. Приміром, слід відзначити кілька найвідоміших перевидань творів історика: «Исторические монографии и исследования» (Москва; Смоленск, 1994–1997, т.1–17), «История Руси Великой» (Москва, 2004, т.1–12) та ін.

Зауважимо, що тільки славнозвісна праця М.Костомарова «Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей» (Санкт-Петербург, 1873–1876, вып.1–6; 1888, вып.7) перевидавалася останнім часом повністю або частково (в окремих випусках) щонайменше дев'ять разів (у 1990–1992, 1991, 1993, 1995, 2003, 2004, 2005 рр.¹). Передруки ж окремих біографічних нарисів із цього монументального зібрання історичних портретів годі підрахувати.

* Ясь Олексій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

Мабуть, такому незвичайному успіху у вимогливого та зорієнтованого на високі й різноманітні пропозиції інтелектуального споживання сучасного читача може позаздрити будь-який нинішній український або російський історик. Вочевидь цей феномен М.Костомарова як ученого є неодмінною складовою рисою його творчості, яка потребує пильної уваги та новітнього переосмислення.

Ще за життя М.Костомаров здобув репутацію історика-художника. Зокрема, майже канонічним в українській та російській історіографії (В.Антонович, Б.Крупницький, О.Піпін, В.Семевський та ін.) є порівняння його з відомим французьким істориком Огюстом Т'єррі, який уславився художнім викладом минувшини². Відтак художність, «картинність», «талановите малювання старовини» вважалися неодмінними ознаками творчості М.Костомарова³.

Заразом побутувала думка, що в монографічних студіях М.Костомарова цілковито домінує художній та етнографічний колорит, а критичне опрацювання матеріалу, його інтерпретація й пояснення практично відсутні.

Зокрема, М.Грушевський наголошував на тому, що в історичних дослідженнях М.Костомарова «переважав характер описовий; свою аргументацію великий історик рідко збирав у виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях: вони звертались не так до розуму, як до почуття і уяви читача»⁴.

Теза М.Грушевського в цілому адекватно відображає особливості наукової творчості М.Костомарова. Утім, вона є дещо однобічною, позаяк орієнтована на аналітичне висвітлення романтичного історіописання, яке є інтуїтивним та ірраціональним за своєю суттю.

Звичайно, такий підхід продукує суперечність. Адже пошук за принципом «подібно до подібного» стосовно творчого доробку історика-романтика апріорі передбачає отримання негативного результату.

Натомість висвітлення спадщини М.Костомарова з урахуванням сутнісних особливостей романтичної історіографії дозволяє окреслити цікаві та багатообіцяючі перспективи в дослідженні його творчості.

Передусім ідеться про роль сюжету, значення історичного контексту в репрезентації минулого, інтуїтивно-чуттєве проникнення вченого до предмета вивчення, його вживання в образи історичних осіб, які властиві для романтичного історіописання⁵.

З огляду на формат та провідну проблематику нашої розвідки спробуємо в основних рисах розглянути одну-єдину тему в спадщині М.Костомарова – представлення образу Богдана Хмельницького на сторінках його однойменної монографії.

Ця тема є особливою як для творчості М.Костомарова, так і для української романтичної історіографії взагалі.

Хмельниччина – це переломна точка, критичний стан української минувшини в романтичному історіописанні, з якого розпочалася зміна самої духовної формації існування (переродження) України. За висловом М.Костомарова, це – «наш героїчний вік, період лицарства, доблесті, поезії»⁶.

Із великим гетьманом та його добою нерозривно пов'язане й становлення М.Костомарова як історика, позаяк монографія «Богдан Хмельницький» (у первісній, журнальній версії 1857 р. – «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России»⁷) принесла автору неабияку популярність та майже фантастичний успіх (лише за життя автора вона перевидавалася тричі – 1859, 1870 та 1884 рр.).

За свідченням сучасника М.Костомарова, російського історика літератури П.Польового, цю монографію «читали із захопленням навіть і такі люди, які ніколи у своєму житті не розгорнули жодної книги з російської історії та про нашу історичну минувшину мали найтуманніше поняття»⁸.

За визнанням М.Грушевського, «такий був чар його таланту, що при всіх своїх слабих сторонах його книга («Богдан Хмельницький» – *О.Я.*) на довгі часи зісталася не тільки артистичним образом, але й головною науковою працею про сю добу»⁹.

На думку Д.Багалія, ця студія стала своєрідною межею, яка розділила ранню творчість М.Костомарова та його пізніші праці¹⁰.

Водночас сучасні дослідники В.Смолій та В.Степанков слушно наголошують, що вказана праця є першим фундаментальним дослідженням життя й діяльності великого гетьмана в українській історіографії¹¹.

Отож, зазначена монографія заслуговує на пильну увагу й прочитання з багатьох ракурсів та міркувань. Про це свідчать і нинішні історіографічні розвідки, присвячені костомаровському тлумаченню постаті Б.Хмельницького та його доби¹².

Невипадково вже у середовищі сучасників М.Костомарова циркулювали розмаїті, зокрема критичні, а іноді й вельми негативні оцінки «Богдана Хмельницького»¹³.

Наприклад, М.Максимович обстоював думку, що авторові студії вдалося «надати історії привабливості роману»¹⁴, хоча й закидав історикові численні прогалини та перекручення у викладі фактографічного матеріалу, зокрема його недостатнє критичне опрацювання.

М.Костомаров був змушений навіть виправдовуватись перед своїм критиком. «Якщо я не висловлюю своїх понять про те, як розуміло або зображувало такі-то події те чи інше джерело, то з цього не випливає те, що я користувався ними без критики. Критика залишилася в моєму портфелі, тому що я не хотів видавати критичні дослідження», – зазначає вчений у листі до М.Максимовича від 2 серпня 1859 р.¹⁵

Автору доводилося відповідати й на інші закиди, а інколи й на безапеляційні звинувачення в некритичному використанні польських джерел¹⁶ та «малоросійських» літописів.

Зокрема, на початку 1870-х рр. він полемізував щодо джерельної бази та фактологічної канви викладу в монографії «Богдан Хмельницький» із російським істориком, учнем С.Соловйова Геннадієм Карповим¹⁷. Причому Г.Карпов у полемічному запалі навіть стверджував, що студія М.Костомарова написана на основі «трьох–чотирьох малоросійських літописів»¹⁸.

Однак, попри численні закиди та зауваження, ця монографія М.Костомарова не зазнала кардинальних переробок і доповнень у прижиттєвих виданнях.

Утім, В.Антонович, який прорецензував четверте видання «Богдана Хмельницького», уважав, що в студію були внесені «значні виправлення» та доповнення. Він відзначав, що автор порівняно з попереднім виданням (1870 р.) додав до джерельної бази 19 нових праць, доповнив вступ викладом подій про повстання К.Косинського та С.Наливайка, помітно розширив кілька розділів, в яких висвітлюються події 1651 р., пов'язані з Берестецькою битвою та Білоцерківською угодою, а також вмістив іменний і географічний покажчики, кілька додатків (розширив зібрання народних пісень доби Хмельниччини, подав відомості із записок єврейського рабина Н.Ганновера та статті російського історика права І.Дитятіна)¹⁹.

Але навряд чи ці переробки можна визнати такими, що істотно трансформували монографію. Адже її загальна композиція та спосіб викладу матеріалу залишилися в цілому незмінними.

Приміром, М.Грушевський наголошував, що й після низки авторських змін «Богдан Хмельницький» перебував на «дорозі між півбелетристичним образом та «чисто науковим твором»²⁰.

Така послідовна позиція М.Костомарова, усупереч низці критичних закидів, порушує питання про його дослідницькі прагнення та мотивацію, зокрема потребує пояснення.

І.Крип'якевич уважав, що автор писав вказану працю переважно під час саратовського заслання (1848–1859 рр.), «як початкуючий історик, без відповідного досвіду, без основних жерел легше було йому подати саму компіляцію подій, як вдуматися в них і давати загальнішу синтезу, пізніше, при дальших виданнях вже мабуть не почував у собі енергії перероблювати цей великий твір»²¹.

Але це тлумачення не є переконливим. Після першого видання (1857 р.) попередю в М.Костомарова було майже 28 років життя та десятки великих, зокрема монографічних студій, тобто достатньо можливостей та творчої енергії для суттєвої переробки «Богдана Хмельницького». Тим більше, що доба Хмельниччини привертала увагу історика протягом усієї творчості.

Мабуть, усе ж таки, визначальними були пріоритети самого М.Костомарова як ученого, його авторський вибір.

У рецензії 1858 р. він досить точно сформулював та виклав свої вимоги до історичного роману: «Усе творіння мусить бути проникнуте головною ідеєю; єдність дії має з'єднувати окремі явища; фарби й тіні повинні бути накладені у властивому між собою співвідношенні, усе має носити образ послідовності та завершеності, усе має бути оживлене духом того споглядання, яке згладжує штучність та сліди роботи, і представляє цілу працю немовби витвір натхнення та раптової творчості»²².

Цих вимог щодо викладу матеріалу та архітектоніки праці М.Костомаров дотримується і у своїх монографіях, зокрема в «Богдане Хмельницьком».

Зауважимо, що вчений обстоював думку про найширшу адресну спрямованість своєї студії. У передмові до другого видання монографії (1859 р.) він підкреслює, що ця праця написана «не у вигляді систематичної історії, а розповіді, не для вченого кола спеціалістів, а для публіки»²³.

Недаремно виклад М.Костомарова захоплює читача вже у вступі до самої студії. Адже історик оповідає не тільки про звичний перебіг подій, а й наголошує на швидкоплинності, мінливості світу історії.

Він яскраво й колоритно описує становище тогочасного південно-східного прикордоння, походження та повсякденний побут козацтва, його устрій, морально-етичні й психологічні риси тощо. Причому навіть замальовки побуту, звичаїв, внутрішньої організації козаків, здебільшого статичні в працях інших істориків, виглядають не як спеціальні відступи, а як своєрідні стиснуті пружини, що мають у потрібний момент прискорити історичну дію.

Така надзвичайна динамічність, постійна зміна ракурсів висвітлення завожує читацьку аудиторію, яка спостерігає, як хаотичне поєднання мозаїки перетворюється на єдине, насичене фарбами історичне полотно, щоби знову розпастися й скласти новий візерунок. Відтак М.Костомаров фактично створює ефект «внутрішнього занурення», своєрідної присутності читача на різних актах дії трагічної та драматичної минувшини.

На відміну від низки розвідок М.Максимовича, в яких автор докладно показує підготовчу роботу, зокрема напрям своїх роздумів та припущень, М.Костомаров уникає подібної демонстрації. Його творча лабораторія майже повністю закрита від стороннього ока. Тільки зрідка в тексті монографії з'являються стислі посилання на певні акти або відповідні свідчення літописця, які іноді супроводжуються вердиктом історика щодо їхньої достовірності²⁴.

Одним із головних джерел динамічного викладу М.Костомарова є введення до сюжетної канви масового, колективного героя – народу, який виступає то як єдине органічне ціле, то як строката велетенська маса з багатьма прошарками

й безліччю відтінків емоційних відчужень, переживань, морально-етичних та мистецько-естетичних рис.

Майстерне оперування цими розмаїтими характеристиками витворює іманентне враження руху, калейдоскопічності історичного минулого. М.Костомаров немовби накладає явища та процеси світу історії на колективного героя, прагне показати його розмаїті реакції та почування. Він розповідає про складне становище міщан, здирства євреїв-орендарів та управителів коронних маєтків, унійні змагання, ополячення й окатоличення руської шляхти тощо. Цю багатоманітність локальних сюжетів об'єднує велике духовне устремління – ідея оборони православної віри, яке спрямовує канву викладу.

Відзначимо, що автора цікавить не стільки виклад перебігу подій, скільки питання – як це було? Але цю проблему історик порушує та вирішує в емоційно-чуттєвому, морально-етичному, зрештою, у психологічному плані.

Приміром, процес окатоличення М.Костомаров описує таким чином: «Молоде почуття піддається переконанням наставників: русин приймає римсько-католицьке сповідання, повертається на батьківщину – і все в ній здається йому варварським. Він затикає вуха, чуючи мову південноруську; на підданого свого дивиться не тільки як на нікчемного раба, а як на істоту, якої відцурався Бог, позбавлену полегшення своєї гіркої долі й на тім світі»²⁵.

Подаючи таку характеристику, М.Костомаров намагається передати читачу психологічне відчуття тієї історичної ситуації, яка склалася в добу унійних змагань. За посередністю цього витвореного художньо-емоційного образу він транслює йому іншу, сконструйовану автором, суб'єктивність.

Водночас історик висвітлює численні повстання супроти поляків, розповідає про походи козаків, їхню участь у війнах тощо. На цьому барвистому історичному тлі козацтво поступово перетворюється на «цвіт і матеріальну силу руського народу»²⁶, своєрідне уособлення, репрезентанта масового героя, який має захистити його від утисків Польської Корони.

Так, поступово виявляється один із найважливіших принципів викладу М.Костомарова – передача широкого та багатогранного історичного контексту. Невипадково автор неодноразово переробляв і доповнював вступну частину своєї студії²⁷.

Утім, у вступі до цієї монографії контекстуальне впровадження відіграє ще одну роль – воно готує читача до виходу на авансцену історії головного персонального героя – Богдана Хмельницького. Адже канони романтичного історіописання вимагають появи таких постатей у драматичну, переломну мить їхньої долі, що найповніше дозволить відтворити мінливість і суперечливість історичного буття.

На сторінках монографії постать Б.Хмельницького з'являється в часи морального занепаду Речі Посполитої, коли польська шляхта остаточно втрачає «дух молодечтва, підприємливості, войовничості, пристрасть до діяльності, порив до подвигів, захоплення славою, а, отже, разом із тим здатність до руху вперед, до перемін»²⁸.

Варто наголосити, що для М.Костомарова як історика-романтика переміни в царині духу, морально-етичних канонів «громадянства» (суспільства) є вирішальними, позаяк саме вони визначають момент переходу останнього зі світу історії в інобуття.

Отож, поява Б.Хмельницького з перспективи авторського сюжету є досить символічною з натяком на його майбутнє призначення. Зазначимо, що до часів «громадянської зіпсованості» Польщі в переддень Хмельниччини ця історична постать згадується на сторінках великого вступу (майже 1/6 від загального обсягу тритомної монографії видання 1884 р.) лише кілька разів²⁹.

М.Костомаров майже відразу зображує Б.Хмельницького як особу, що задумала «скористатися королівськими привілеями для повернення співвітчизникам свободи»³⁰, тобто робить наголос на духовних устремліннях.

Причому навіть особисту ворожнечу Б.Хмельницького з чигиринським підстаростою Д.Чаплинським він розглядає не як трагічний випадок або сліпу гру долі, а як логічний наслідок тогочасних подій у контексті «морального знівечення польського громадянства». Відтак на сторінках монографії це протистояння постає як конфлікт «шляхтича з козаком»³¹.

Безсилля королівської влади змушує Б.Хмельницького вдатися до зброї, щоб захистити свою гідність, а, зрештою, щоб здобути духовну свободу для себе й своїх співвітчизників.

М.Костомаров досить відверто розмірковує над мотивами, які вирвали головного героя з полону повсякденного буття. «Хмельницький, можливо, розпочав війну тільки для того, щоб помститися за себе, повернути права козацтва, захистити церкву та полегшити долю народів. Але короткими напівзаходами люди не могли вдовольнитися», – зазначає історик³².

Так, на сторінках монографії великий гетьман вступає в складні, багатогранні та суперечливі взаємини з масовим, колективним героєм.

Наразі з детальнішим викладом подій Хмельниччини М.Костомаров змушений подавати дедалі більше колоритних подробиць та побутових деталей, які б заповнювали сюжетну канву монографії цікавими фактами та дозволяли втримати високий динамізм оповіді.

За великим рахунком перед істориком постала потреба «оживлювати» минуле, тобто тотально представляти образи відомих історичних героїв.

Звичайно історичні джерела не могли повністю задовольнити автора, оскільки не містили такої величезної кількості матеріалу для художніх замальовок багатьох відомих особистостей минулого. Як тут бути?

М.Костомаров вирішує це питання доволі просто. Він вкладає у вуста дійових осіб монологи та діалоги, які б могли бути висловлені в той час, або, принаймні, не суперечили відомих історичним джерелам.

Інакше кажучи, таке представлення минувшини фактично постулювало принцип можливості як один із провідних канонів техніки викладу М.Костомарова. Звісно, цей прийом історик іноді застосовував і у вступі до монографії.

Утім безпосередньо з розвитком сюжетної лінії на сторінках «Богдана Хмельницького» його використання стає справді масовим. Відтак можливе в сприйнятті М.Костомарова часто-густо випереджає дійсне (те, що було в історії за свідченням достовірних, на думку автора, джерел), але не суперечить йому!

Визнання можливого відкривало перед М.Костомаровим певний простір для творчої уяви та стилізації минувшини. Адже можливе необхідно було представити в дусі відповідної доби, адаптувати до історичного контексту.

Та навіть стилізуючи історичний матеріал, автор прагне розрізнити очевидну вигадку та ймовірну подію.

Зокрема, він так коментує літописні повідомлення про полонення козаками великого коронного гетьмана М.Потоцького під Корсунем (травень 1648 р.): «...подейкують нібито Потоцького одягли в сірячину, і Хмельницький, для потіхи козацтву, посадив його верхи на гармату. Це, певно, вигадка»³³.

У другому, третьому та четвертому перевиданнях монографії М.Костомаров намагався виправити помилки та вилучити численні апокрифи, які потрапили до «Богдана Хмельницького» з деяких джерел, зокрема із «Запорожской старины» І.Срезневського. «Мій Богдан Хмельницький очищався-очищався від цього гною, який потрапив туди завдяки довір'ю до д... та вченості Срезневського та все ж таки до цього часу після третього видання не повністю очистився», – зазначає автор у листі до О.Корсуна від 10 лютого 1880 р.³⁴

Зауважимо, що елементи стилізації історик переносить і на географічно-природне середовище, зокрема, в описи відомих битв, військових походів, дипломатичних перемовин тощо.

Саме тому М.Костомаров прагнув особисто відвідувати історичні місця, пов'язані з Хмельниччиною (Берестечко, Біла Церква, Корсунь, Переяслав, Суботів, Чигирин та ін.), про що є низка свідчень і в його працях³⁵, «Автобіографії»³⁶ та спогадах сучасників³⁷.

Ще одним джерелом для стилізації минувшини в авторському викладі є етнографічний матеріал. Його вплив настільки помітний, що низка вчених (Г.Вернадський³⁸, В.Петров³⁹ та ін.) обстоює думку про особливу роль етнографічних елементів у поглядах та світобаченні М.Костомарова. Зокрема, російський історик О.Шапіро навіть розглядає історика-романтика як видатного представника «етнографічного історизму»⁴⁰.

Однак слід наголосити, що етнографічна дослідницька практика домінувала в харківський період творчості історика (1833–1844 рр.). Пізніше вона застосовувалася лише для представлення мистецько-художнього колориту української минувшини («внутрішньої історії») та осягнення духовної сутності народного буття.

Але повернімося, власне, до сюжету монографії про Б.Хмельницького та його добу. Іноді його розгортання видається не зовсім послідовним. Наприклад, такою є спроба вченого витлумачити дії гетьмана після його славетної перемоги в травні 1648 р. під Корсуном у контексті майбуття.

Автор помітно забігає наперед, зокрема пропонує читачеві вельми промовисту характеристику козацького керманича: «...Хмельницький водночас налаштував народ проти поляків і шукав виправдання перед польським урядом. Така обопільність стала відтоді визначальною рисою його політичних дій, була причиною багатьох успіхів і багатьох невдач. Руські (у М.І.Костомарова «русские» – *О.Я.*) літописи називають її розсудливістю, поляки – підступністю. Але такі вчинки Хмельницького випливали з того, що в Речі Посполитій збилися між собою поняття про уряд та аристократію. Хмельницький хотів бути ворогом панства, але не польської нації й не польського уряду, а вся польська нація управлялася панами»⁴¹.

Така сентенція для М.Костомарова як історика-художника, який волів, щоб виклад подій промовляв сам за себе, виглядає досить несподівано. Адже впроваджує вповні раціональні пояснення подальшого перебігу історичних подій, який конструється вченим, переважно ірраціональним та інтуїтивним способом. Ця логічна заувага виглядає як своєрідна авторська підказка читачеві, як слід сприймати українську минувшину.

Яскравими барвами М.Костомаров малює події після Корсунської перемоги Б.Хмельницького. Він колоритно описує буйство народної помсти й водночас показує ставлення до цього головного персонального героя. «Усі свавільства народу були відомі Хмельницькому. – пише історик. – Користуючись безкоролів'ям, він бачив у народному повстанні зручну нагоду надовго провчити панів й виконати свій план – послабити польську олігархію»⁴².

Відтепер співвіднесення множинності реакцій і почувань масового героя з діями та планами Б.Хмельницького становить основу сюжетної канви монографії М.Костомарова.

Приміром, автор досить суперечливо висвітлює наміри Б.Хмельницького після переможної битви під Пилявцями у вересні 1648 р. Зокрема, він зазначає, що Б.Хмельницький дає вільний вихід духу народної ненависті, але намагається утримати полум'я війни подалі від власне польських земель, прагне «встояти на законному ґрунті», коли в Польщі справа йде до обрання нового короля⁴³.

У цей час, уважає історик, Б.Хмельницький покладав найбільші надії на замирення з Польською Короною на вигідних умовах.

Але сподівання народної маси були іншими. «Народ гадав, що війна з поляками не повинна закінчитися чимось іншим, окрім цілковитого звільнення Русі від польського владарювання», – наголошує М.Костомаров⁴⁴.

Саме з цієї перспективи автор висвітлює прихильне ставлення Б.Хмельницького до обрання польським королем Яна II Казимира, хоча й вважає це найзагадковішою обставиною доби.

«Дивовижно, що Богдан Хмельницький, який оголосив себе захисником південноруського народу та сповідуваної ним православної релігії, стояв за обрання в королі колишнього єзуїта й кардинала – ніщо не давало Хмельницькому підстав сподіватися, що такий король співчуватиме прагненням православно-го народу і його вождя», – зазначає вчений⁴⁵.

Відзначимо, що М.Костомаров висловлює здогад про існування таємного зв'язку між майбутнім королем та гетьманом, який пояснює дивну позицію останнього. Він навіть обстоює думку, що ця подія спричинила духовний злам у Б.Хмельницького, який начебто зробив складний та суперечливий вибір.

«А сам гетьман засумував; щось дивне з'явилося в його характері: то він постоував і молився, довго лежав долілиць перед образами у храмі, то радився з вояками, яких тримав при собі три, і, п'яний співав складені ним думи, то був ласкавий і стриманий у поведженні з усіма, то суворий і зверхній. Козацтво все прощало йому», – так описує М.Костомаров стан Б.Хмельницького після повідомлення про обрання нового короля Речі Посполитої⁴⁶.

Наведена цитата демонструє авторську емпатію (співпереживання), яка є спробою історика проникнути у внутрішній світ великого гетьмана. Цей спосіб є досить поширеним на ниві романтичного історіописання.

Водночас вказана замальовка Б.Хмельницького різко контрастує з тим духовним зламом, який відбувався в Україні, зокрема, у свідомості масового, колективного героя. «Протягом дев'яти місяців 1648 року Україна змінилася так, як не змінювалася впродовж віків: польський аристократичний порядок рухнув, стани перемішалися й змішалися в понятті руського козака (курсив мій – О.Я.); зв'язки між Україною і Польщею, напевно, розірвалися», – резюмує М.Костомаров⁴⁷.

Зауважимо, що авторські пошуки форм вираження внутрішньої сутності народу призводять до надання йому антропоморфних рис, тобто чеснот, притаманних окремій людині. Це дозволяє історика порівнювати, зіставляти духовні почування колективного та індивідуального героїв, які відтепер стають співмірними.

Так, М.Костомаров наголошує на кардинальних метаморфозах, які відбулися з Б.Хмельницьким, який із вигнанця перетворився на могутнього «поводиря південноруського народу». Автор зображує великого гетьмана на вершині тріумфу в колі послів «владних осіб», у момент усвідомлення своєї моральної сили⁴⁸.

Такий швидкий перехід головного персонального героя від одного духовного стану до іншого є досить характерним для творчої манери М.Костомарова та його романтичного світобачення. Адже розвиток сюжетного дійства представляє не тільки апологію славетної минувшини, а й спосіб її осягнення. Відтак саме морально-етичні, духовні характеристики героя в певний момент його буття й становлять той пояснювальний ряд, який розкриває читачеві загальну перспективу руху, що відбувається на авансцені історії.

Логіка сюжету вимагала від М.Костомарова представлення героїв також і з іншого, польського боку. Одним із таких супротивників Б.Хмельницького на сторінках монографії є польський магнат і воєначальник, князь Ярема Вишневецький. Автор відтворює його як особу, наділену багатьма чеснотами, яка персоналізує давній шляхетський дух. Він називає його «войовничим Яремою»⁴⁹, підкреслює, що його «славетне ім'я збуджувало бадьорість»⁵⁰ у польському війську у скрутний час.

Недаремно М.Костомаров навіть порівнює тріумфальне повернення Б.Хмельницького до України після укладання Зборівського договору (серпень 1649 р.) з урочистою зустріччю Я.Вишневецького у Варшаві⁵¹. Зокрема, історик

наголошує на тому нечуваному моральному піднесенні, яке породжували дії, а іноді просто поява цих персональних героїв.

Відзначимо, що таке представлення образів Я.Вишневецького та Б.Хмельницького використовується М.Костомаровим для того, аби показати конфлікт шляхетського та козацького духу на рівні яскравих, сильних історичних персонажів.

Ще більш цікавим матеріалом для розуміння пояснювальної стратегії М.Костомарова є відтворення подій після Зборівського миру, який Б.Хмельницький був змушений укласти під загрозою втрати кримського союзника у війні з поляками⁵².

Передусім автор зупиняється на тогочасному духовному стані масового героя, який характеризує як неповторну та яскраву мить посеред трагічного й драматичного буття. «То був славний час, але короткий і єдиний в житті південноруського народу, – час всезагального захоплення», – зазначає історик⁵³.

Утім зі Зборівським миром завершується й швидкоплинна «епоха слави та визволення», зникає дух тієї всестанової вільності, який панував на більшій частині українських земель, наголошує автор. Усенародна відданість та любов до великого гетьмана швидко змінилися відчуженням.

Простий люд споглядає безпросвітність повсякденного буття, картину суцільної руйнації й татарських грабунків. Водночас швидко постає «військовий клас» нових землевласників, яких наділяють ранговими маєтностями. «Решта народонаселення під назвою посполитих мала знову повернутися до селянства», – підкреслює М.Костомаров⁵⁴.

Саме впровадження Б.Хмельницьким такого станового устрою, на думку вченого, і стало підставою для майбутнього «запровадження поміщицького права в Малоросії»⁵⁵.

У рецензії 1858 р. М.Костомаров досить промовисто висловив своє ставлення до Зборівського миру, назвавши його «найбільшою помилкою» великого гетьмана, яка визначила трагічний хід історії Південної Русі⁵⁶.

«За Зборівською угодою сорок тисяч осіб обрано до козацького стану – їх очікувала принадлива доля користуватися з особливих прав; решта ж народу, яка стояла зі зброєю на полях збаразьких та зборівських, поверталася до стану посполитих та оберталася або в колишнє підданство панам, або в нове – козацьким чиновникам. Що могло бути більш несправедливим, ніж такий вирок?», – риторично запитує історик⁵⁷.

На цьому місці доцільно згадати про особисту драму в житті М.Костомарова, яка закарбувалася в його пам'яті на все життя. У десятирічному віці майбутній історик втратив батька, якого вбили під час пограбування. Відтак незаконнароджений від дворянина та його селянки хлопчик опинився в становищі напівкріпосного, яким володіли його родичі. Матері Костомарова – Тетяні Петрівні – з величезними зусиллями вдалося викупити сина з неволі у 1832 р. на гроші, що залишилися від поділу майна із сестрою загиблого⁵⁸. Очевидно, що цей незабутній дитячий досвід прищепив авторові монографії відразу до будь-яких проявів кріпосництва.

Більше того, спроби батька вченого виховувати сина в дусі французьких просвітників XVIII ст., зокрема Вольтера, виплекали егалітарні устремління М.Костомарова як історика (на що звертають увагу і сучасні дослідники⁵⁹).

Із цієї перспективи «новий устрій громадянства» руйнував чесноти Б.Хмельницького як провідного персонального героя на морально-етичній шкалі вартостей Костомарова-романтика, перетворював великого гетьмана на досить суперечливу й складну історичну особистість.

Але ж яким постає «корманич південноруського народу» на сторінках монографії?

Із-під пера історика Б.Хмельницький виступає то величним, мудрим політиком та дипломатом, славетним гетьманом із неабиякою військовою кмітливостю й розважливостю, то нестримним у своєму гніві володарем, схильним до пияцтва та набожності, то простим, позбавленим аристократичних рис козацьким ватажком, який близький до простолюду.

Таке представлення образу Б.Хмельницького не тільки створює ефект калейдоскопічності, а й ореол загадковості, який чарує, приваблює читача. Причому авторське відтворення головного героя є настільки своєрідним, що російський історик В.Ключевський навіть називає такий образ – «костомарівським Богданом Хмельницьким»⁶⁰.

Заразом М.Костомаров у такий спосіб демонструє суперечливість постаті великого гетьмана, зокрема намічає лінії його майбутнього конфлікту з народною масою. На думку автора, цей конфлікт закорінен у духовному стані тогочасного суспільства, який уже не міг опанувати ані Б.Хмельницький, ані хтось інший.

«Від найпершого оголошення про повернення холопів в їхнє колишнє підданство він декілька разів видавав універсали про покору власникам, безперестанку карав неслухняних – усе марно, – пише історик. – Винних було так багато, що влада Хмельницького не могла з ними впоратися»⁶¹.

Дипломатичні комбінації та міжнародні зносини гетьмана з Московщиною, Кримом, Туреччиною, Польщею, Швецією на цьому тлі виглядають радше як доповнення до, власне, тих внутрішніх чинників і причин, які невблаганно наближали козацьку Україну до новітнього військового протистояння з Річчю Посполитою. «Тодішнє внутрішнє становище України неминуче спричинило нову війну», – підсумовує М.Костомаров⁶².

Проте початок війни історик обставляє як своєрідне ритуальне дійство, яке приводить у рух хвиля релігійного завзяття та піднесення з обох боків. Війна здобуває релігійне освячення як із католицького боку – папського нунція Джованні де Торреса в поляків, так і з православного – коринфського митрополита Йоасафа в козаків⁶³. Причому формальним приводом для війни стає вимога гетьмана скасувати церковну унію⁶⁴.

Однак, незважаючи на благословення поважного православного ієрарха, нова війна з Польською Короною розпочинається для Б.Хмельницького під знаком втрати тієї величезної «моральної сили, яка була в нього торік»⁶⁵.

М.Костомаров відзначає, що гетьман навіть видав універсал, в якому закликав знищувати «залишки панські й католицькі», прагнучи «повернути попередню довіру народу»⁶⁶. Та все було даремно. Втрата «моральної сили» неминуче вела козацького керманіча до поразки.

Її своєрідним провісником стала загибель брацлавського полковника Данила Нечая, яку Костомаров зображує в контексті «вбивчого передчуття» народом майбутньої трагедії⁶⁷.

Іншим «знаменням», своєрідним попередженням читача є авторське тлумачення родинної драми Б.Хмельницького, пов'язаної зі зрадою його другої дружини Мотрони Чаплинської. Вона начебто (за версією історика) зв'язалася з якимось годинником зі Львова. Обое були страчені за наказом гетьмана його старшим сином – Тимошем.

М.Костомаров приділяє зазначеному епізоду неабияку увагу в четвертому виданні монографії, але тільки побіжно згадує в другому⁶⁸. Це вказує на авторське переосмислення доби Хмельниччини та мотивацій її головного героя.

На думку автора, ця особиста драма належить до «таких подій, які самі по собі, серед гучних політичних перипетій, здаються для історії малозначними; насправді ж за впливом на серце героїв епохи набагато важливіші, ніж може здатися»⁶⁹.

У рецензії 1882 р. на монографію П.Буцинського історик відніс родинну трагедію Б.Хмельницького до тих випадків, які «іноді зовсім непомічені за їх зовнішньою малозначністю, насправді бувають істинними причинами важливих суспільних переворотів, саме за силою впливу, котрий справляють на душевний настрій історичних діячів, які керують такими переворотами»⁷⁰.

За свідченням В.Горленка, М.Костомаров уважав цей епізод ключовим для розуміння долі великого гетьмана та його доби, зокрема, того трагічного повороту, що стався в «духовному житті Богдана»⁷¹.

Так крок за кроком історик розставляє сюжетні віхи, які торують шлях до майбутньої Берестецької катастрофи. Вони, власне, і складають його ірраціональну, ідеалістичну стратегію пояснення, яка представлена в авторському розгортанні сюжетного дійства.

Із цієї перспективи стає зрозумілим і костомарівський опис Берестецької битви (червень 1651 р.) з наголосом, за висловом В.Антоновича, на «окремих ефектних епізодах», а не на «стратегічних рухах обох армій»⁷². Адже її доля для М.Костомарова була вирішена ще раніше в царині «духу», а не на ниві військового протиборства.

Берестецька поразка докорінно змінила як особисте становище Б.Хмельницького, так і духовний стан колективного героя. Відтак в авторських замальовках тодішньої України домінує тема тотальної руйнації, масової трагедії та загального хаосу.

Її своєрідним символом є страшна київська пожежа (її автор датує 6 (16) серпня 1651 р.), яку М.Костомаров порівнює зі знищенням біблійних міст Содом і Гоморра⁷³. Воднораз він яскраво описує суцільне розчарування, яке ширлося в різних прошарках української людності.

Становище гетьмана в цій ситуації було вкрай складним. «Козаки звинувачували Хмельницького через те, що він кинув військо під Берестечком. У різних місцях України влаштовувалися бунтівні сходки, на яких засуджували Хмельницького як зрадника», – зазначає М.Костомаров⁷⁴.

За таких обставин, вважає історик, принизливий для козацького керманіча Білоцерківський договір, підписаний у вересні 1651 р., виглядав як «власний порятунок» зі скрути, тимчасове перемир'я, яке можна буде «легко перервати, коли буде потрібно»⁷⁵.

Ще гіршим цей мир був для звичайного люду. Адже «Білоцерківський трактат кинув Україну в те ж становище, в якому вона перебувала до 1648 року: чотирирічні старання, втрати народу, спустошення Русі не окупилися нічим»⁷⁶.

Проте обставини для гетьмана не поліпшилися й після укладання мирної угоди з Польською Коронаю. Недаремно М.Костомаров зображує тогочасну ситуацію в контексті загального безладдя на українських землях.

Розпочалися масові переселення українців до порубіжних земель, передусім до Московщини⁷⁷. Панували руйнація, масові грабунки та напружене очікування нової війни з поляками. Б.Хмельницький швидко втрачав навіть ті жалюгідні рештки моральної довіри, які ще залишалися після Берестецької поразки.

Утім і польська влада не могла опанувати «східні креси». Адже розмах «громадянської зіпсованості» польської нації невпинно наближав Річ Посполиту до доби великих потрясінь. Відтак на українських землях, за висловом М.Костомарова, «мешканці не думали про покору ані панам, ані жовнірам, ані самому козацькому гетьманові»⁷⁸.

Та й дії Б.Хмельницького, скеровані на утвердження становища козацької верхівки, дедалі більше суперечили настроям та прагненням колективного героя. «Козаки, користуючись своїми вольностями, мали утворити новий вільний стан нарівні зі шляхтою, а панські люди мусили знову служити панам. Пансь-

кий стан збільшувався, бо до нього належали вже й козацькі чиновники, які мали рангові маєтки», – підкреслює історик⁷⁹.

Таким чином, у сюжетному дійстві, вибудованому за сценарієм М.Костомарова, козацтво швидко втрачало роль усенародного та всестанового репрезентанта. Відтак підважувалася його духовна сутність захисника й оборонця від релігійного та національного гноблення.

Така хитка ситуація вимагала від великого гетьмана швидких і рішучих дій, зокрема пошуку нових союзників. Саме в цьому сенсі історик тлумачить його численні дипломатичні контакти (Туреччина, Крим, Московщина, Волощина, Молдова, Семигород, Швеція), які тільки пришвидшували поновлення війни.

Тимчасові успіхи у війні супроти Польської Корони, зокрема перемога в Батозькій битві (травень 1652 р.), уже не дозволяли, на думку М.Костомарова, вживатися козацькому керманичу із негативного ланцюга подій. Тож цей успіх викликав лише нову хвилю повсюдного плондрювання й спустошення, під час якої «діставалося не лише винним, не шанувалися ані добродієство, ані сумирність»⁸⁰.

Отож боротьба Б.Хмельницького з Річчю Посполитою перетворювалася у війну на взаємне знищення⁸¹. М.Костомаров навіть вкладає у уста короля Яна II Казимира її досить промовисте визначення – «погибельна війна»⁸².

Вона розгорталася на тлі загального духовного занепаду та зневіри. «Вже не було піднесення минулих років. Нескінченні спустошення набридли народові», – зазначає історик⁸³. Тож сподівання Б.Хмельницького на моральну підтримку, порозуміння з колективним героєм були марними.

Відтоді відбувається остаточний поворот у долі козацького керманича. Черговим сигналом, поданим М.Костомаровим читачу у викладі сюжетної канви, є загибель у вересні 1653 р. старшого сина гетьмана – Тимоша⁸⁴.

Водночас історик акцентує увагу на побоюваннях Б.Хмельницького, який уважав, що порозуміння Речі Посполитої та Кримського ханства може призвести до погибелі України⁸⁵.

Більше того, автор згадує про спустошливі набіги татар на українські землі та виносить свій моральний присуд зовнішній політиці гетьмана. «Отак розраховувалась бідна Україна за шестирічне побратимство з невірними», – відзначає М.Костомаров⁸⁶.

Поступове розгортання сюжету вибудовує пояснювальний ряд історика, що складається переважно з ідеалістичних, ірраціональних складових: втрата «духовної сили» як головним персональним героєм, так і козацтвом узагалі; виникнення «військового класу», який стає символом «нового устрою» – несправедливого й ганебного в морально-етичному сенсі; суцільне розчарування та зневіра народу; смерть Т.Хмельницького; крах сподівань на коаліцію супроти Речі Посполитої з іншими державами тощо.

Власне зазначені сюжетні елементи й утворюють той переломний стан, який передує московському вибору великого гетьмана.

Зрештою в контексті авторського зображення подій союз Б.Хмельницького з Москвою 1654 р. виглядає не стільки як природна злука з єдиновірцями, скільки як спроба знайти вихід із край скрутного становища.

Невипадково російський історик Г.Карпов стверджував, що в монографії М.Костомарова «поява бояр на Переяславській раді, тамтешня присяга та взагалі всі ці події подані так, немовби вони з неба впали»⁸⁷.

Ще більш послідовним є автор в оцінці негативних наслідків «Переяславської злуки», особливо у світлі дій та планів козацького керманича. «Загалом в Україні щось не ладилось після приєднання до Московської держави», – наголошує М.Костомаров⁸⁸.

Зокрема, він зосереджує увагу на непорозуміннях між козаками та російським військом під час облоги Львова восени 1655 р.⁸⁹, згадує про тимчасові

сподівання Б.Хмельницького укласти мир з поляками на основі визнання самостійності України⁹⁰, його взаємини з Туреччиною⁹¹, пошуки нових союзників, спроби укласти широкий антипольський альянс та ін.

Зауважимо, що події 1654–1657 рр. учений відтворює значно стисліше, ніж 1648–1653 рр. Таке скорочене висвітлення цього періоду є вповні природним для М.Костомарова, адже за канонами сюжету Хмельниччина добігала свого останнього акту.

Критичною точкою в добі великого гетьмана, за версією історика, стала Віленська угода у жовтні 1656 р. За висловом автора, вона паралізувала «плани козацького гетьмана»⁹² та поховала його надії на розподіл Польщі між Московською державою й Швецією.

Зазначимо, що в третьому виданні монографії ця подія розглядається як найтрагічніша сторінка в біографії Б.Хмельницького. «Йому було майже шістьдесят років; багато в житті в нього було ударів, але Віленський договір з усіма поєднаними з ним обставинами був найзгубнішим ударом для Хмельницького», – підкреслює М.Костомаров⁹³.

Таке тлумачення впливу Віленського перемир'я на долю козацького керманіча викликало низку інвектив російського дослідника П.Буцинського, який уважав, що Б.Хмельницький керувався суто особистими, егоїстичними мотивами⁹⁴.

Утім у четвертому виданні монографії цей договір трактується М.Костомаровим більш помірковано. Відтак автор висвітлює Віленську угоду у ширшій історичній перспективі, серед низки інших подій та обставин, які перешкодили великому гетьману виконати своє духовне призначення – знищити Польську державу, розділити її землі та звільнити Україну⁹⁵.

Насамкінець М.Костомаров фактично відкидає думку про можливе отруєння головного персонального героя. Натомість він приписує чи то Б.Хмельницькому, чи то народу авторство алегоричного поетичного образу про «бідну чайку, ображену двома птахами», з якими пов'язує гірку долю Південної Русі⁹⁶. Відтак великий гетьман переходить з авансцени історії у світ інобуття.

Та мабуть найвідвертішу оцінку постаті й діяльності Б.Хмельницького історик представив усе ж таки не у своїй тритомній праці, а у згаданій вище рецензії на студію П.Буцинського.

З огляду на те, що нам невідомо про перевидання цієї рецензії, наведемо досить розлогу цитату М.Костомарова: «Якщо Хмельницький зробив послуги Росії, то абсолютно супроти своєї волі. Він ніколи не думав щиро та навіки об'єднатися з московською державою; він тільки хитрував та обдурював царя, тимчасово потребуючи союзу з ним, щоб завдати удару своїм запеклим ворогам – полякам, з якими, однак, він схильний був ближче зійтися, аніж із Москвою, навіть за найбільшого прагнення розпалити супроти них усіляких ворогів між сусідами. В один і той же час український гетьман визнавав себе данником і московського царя, і турецького падишаха; запевняв московський уряд у своїй непохитній вірності та уклав дружні угоди зі Швецією, якій московський государ оголосив війну, показував прихильність королю польському Яну Казимиру поновити мир та союз із ним та з Річчю Посполитою й водночас допомагав Ракочі, який задумував скинути Яна Казимира з престолу. З усіма однаково хитрував Хмельницький, усіх рівно обдурював, маючи на меті свою заповітну мрію – дати своїй Україні повну незалежність, хоча сам не міг зректися засвоєного з юності ідеалу шляхетського устрою, ненависного для українського народу (курсив мій – О.Я.)»⁹⁷.

Ця авторська оцінка, оприлюднена наприкінці 1882 р., очевидно постала в процесі підготовки четвертого видання «Богдана Хмельницького». За свідченням приятеля М.Костомарова В.Беренштама, саме тоді історик змінив свої погляди на прагнення та мотиви дій великого гетьмана⁹⁸.

Утім зазначена монографія, попри відсутність чітко сформульованих узагальнень та висновків, які інколи представлені в рецензіях та публіцистичних розвідках М.Костомарова, репрезентує достатньо цілісне відтворення доби Хмельниччини.

Більше того, історик був одним із перших учених в українському історіописанні, який сконструював оригінальну структуру суб'єктивності. Вона включає автора, створені ним образи, сюжетне дійство з колективним та персональними героями, читацьку аудиторію, якій адресуються й передаються ці елементи.

Саме продукування такої структури суб'єктивності стало запорукою феноменального успіху монографій М.Костомарова, зокрема його студії «Богдан Хмельницький», серед широких кіл громадськості. Водночас історик започаткував монографічну розробку української історії та сприяв швидкому поширенню зазначеного виду наукової продукції⁹⁹.

Свою техніку викладу М.Костомаров в одній із праць схарактеризував як «складання» («составление»)¹⁰⁰ монографій із певних джерел.

Ця техніка ґрунтувалася на кількох базових принципах: контекстуального висвітлення подій та явищ; визнання за автором права представляти можливе в статусі дійсного, що дозволило стилізувати минуле, спираючись як на етнографічний та географічний матеріал, так і шляхом упровадження героїко-художніх елементів, зокрема уявних монологів і діалогів відомих історичних постатей.

Окрім того, авторські канони викладу передбачали введення на авансцену минувшини масового, колективного героя – народу. Останній виступав як тотальне ідеалістичне, ірраціональне включення, яке є джерелом історичного руху й водночас вищим позачасовим мірилом вартості в романтичному світобаченні вченого.

Для розкриття множинності дій, емоційних почувань та психологічних реакцій масового героя М.Костомаров застосовує розмаїтий дослідницький інструментарій.

Зокрема він надає народу морально-етичних, мистецько-естетичних чеснот та антропоморфних рис, які дозволяють порівнювати його з визначними історичними особистостями, наприклад із великим гетьманом, відтворювати конфлікт колективного й персонального героїв тощо.

М.Костомаров використовує й емпатичне проникнення до внутрішнього світу видатних історичних особистостей, зокрема демонструє їхній духовний стан та морально-етичну мотивацію дій і вчинків. Він показує мінливість та суперечливість духовних характеристик («моральна сила», «ідеал», «ідея», «справедливість» і т.п.) і персональних героїв, і цілих станів суспільства, приміром козацтва, які, власне, і визначають їхнє призначення в той чи інший момент історичної дії.

Минувшина конструюється М.Костомаровим на кшталт драми, що виявляє конечність та нескінченність історичного буття, пов'язує минуле, сучасне й майбуття, зокрема героїчне та трагічне, в єдине сюжетне дійство. Адже сюжет є центральним елементом техніки викладу, який сполучає дослідницькі практики М.Костомарова (етнографічну, літературну та ін.).

Водночас сюжетна лінія представляє його ідеалістичну, ірраціональну стратегію пояснення історії, в якій дивним чином поєднуються вимоги до критичного й достовірного тлумачення минувшини з художністю й образністю викладу фактографічних відомостей. Таке сполучення зумовлювало виникнення певних конфліктів у процесі опрацювання матеріалу, але вченому вдавалося досить гармонійно узгоджувати ці суперечності у своїх працях.

Узагалі зазначена стратегія пояснення відображає героїко-художній стиль мислення М.Костомарова як історика з морально-етичним та мистецько-естетичним ідеалом науковості.

Звичайно, такий пояснювальний ряд майже не сприймався вченими, орієнтованими на аналітичне витлумачення історії та сцієнтистський ідеал наукових знань. Однак інтуїтивне конструювання минувшини попри численні вади (аполіогія героїко-легендарних мотивів, психологічний редукціонізм, ідеалізація колективного героя, фактографічні перекручення, приховані апокрифи та низка ін.) упритул наближало М.Костомарова та інших істориків-романтиків до проблеми іншої суб'єктивності, осягнення якої відбувалося на теренах дослідницьких практик ХХ ст.

Але цим не вичерпуються здобутки автора монографії «Богдан Хмельницький». М.Костомаров уперше висунув, сформулював і спробував відповісти на питання: якою мірою великий гетьман був співтворцем історії? Після М.Костомарова жоден історик, який писав про Хмельниччину, уже не міг уникнути відповіді на це питання.

¹ Див. докладніше: *Смолий В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В.* Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Вступ. ст. і заг. ред. В.А.Смоля. – К., 2005. – С.407–408.

² *Антонович В.* Н.И.Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – №5. – С.ХХVII; *Пыпин А.Н.* Н.И.Костомаров, 1817–1885 (некролог) // Вестник Европы. – 1885. – №5. – С.423; *Семевский В.И.* Николай Иванович Костомаров, 1817–1885 // Русская старина. – 1886. – №1. – С.200; *Крупницький Б.* Українські історіографічні проблеми (Перша частина): 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники й державники): І. Микола Костомаров // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей (на правах рукопису). – Мюнхен, 1959. – С.88 та ін.

³ *Маркевич А.* Костомаров Николай Иванович // Русский биографический словарь: В 25 т. – Санкт-Петербург, 1903. – [Т.9: Кнаппе – Кюхельбекер]. – С.317; *Пыпин А.Н.* История русской этнографии: В 4 т. – Санкт-Петербург, 1891. – Т.3: Этнография малорусская. – С.159–160; *Дорошенко Д.* Микола Іванович Костомаров: Його громадська й літературно-наукова діяльність. – К., 1920. – С.88; *Клепацький П.* М.О.Максимович як історик // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.81 та ін.

⁴ *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. М.Грушевського. – [К.,] 1928. – С.V.

⁵ Див., напр.: *Реизов Б.Г.* Французская романтическая историография (1815–1830) / Отв. ред. А.Л.Дымшиц. – Ленинград, 1956. – С.52; *Зашкільняк Л.* Методологія історії: від давнини до сучасності. – Л., 1999. – С.110–111; *Савельєва И.М., Полетаєв А.В.* Знання о прошлом: теория и история: В 2 т. – Санкт-Петербург, 2006. – Т.2: Образы прошлого. – С.506, 522 та ін.

⁶ *Костомаров Н.* [Рец.] Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозёрским. – К., 1856. – Т.1 // Отечественные записки. – 1857. – Т.110. – №2. – С.114.

⁷ *Его же.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т.110. – №1. – С.200–290; №2. – С.515–575; Т.111, №3. – С.207–264; №4. – С.529–574; Т.112. – №5. – С.323–376; №6. – С.377–424; Т.113. – №7. – С.1–50; №8. – С.315–358.

⁸ *Полевой П.Н.* Историк-идеалист // Исторический вестник. – 1891. – №2. – С.508.

⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.8. – Ч.2: Початки Хмельниччини (1638–1648). – С.216.

¹⁰ *Багалій Д.* Історіографічний вступ [до «Нарису історії України: на соціально-економічному ґрунті»] // *Багалій Д.* Вибрані праці: У 6 т. / Гол. ред., упоряд., авт. вступ. ст. і ком. В.В.Кравченко. – Х., 2001. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С.224.

¹¹ *Смолий В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. – К., 2003. – С.24.

¹² *Пінчук Ю.А.* Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М.Костомарова // Укр. іст. журн. – 1994. – №5. – С.139–144; *Степанков В.* Національна революція ХVII ст. у висвітленні українських істориків другої половини ХІХ ст. (кілька штрихів до з'ясування проблеми) // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану професора М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.480–484 та ін.

- ¹³ *Коялович М.О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – Санкт-Петербург, 1893. – С.418.
- ¹⁴ *Максимович М.А.* Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М.А. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876. – Т.1. – С.399.
- ¹⁵ *Данилов В.* Материалы для биографии Н.И.Костомарова: I. Письма Н.И.Костомарова к М.А.Максимовичу; II. Н.И.Костомаров и «Киевская старина» // Украина. – 1907. – Т.4. – №2/3. – С.232.
- ¹⁶ *Костомаров Н.* Письмо в редакцию [З приводу звинувачення «Московского обозрения» в некритичному використанні польських джерел у монографії «Богдан Хмельницкий»] // Санкт-Петербургские ведомости. – 1859. – 4 авг. – №167. – С.726.
- ¹⁷ *Его же.* Ответ г. Карпову. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1762. Сочинение Г.Карпова. – Москва, 1870 // *Его же.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Угловский. – Москва, 1996. – [Т.16]: Русские инородцы. – С.515–523; *Его же.* Заметка по поводу изданной в Москве книги: «г. Костомаров как историк Малороссии», Соч. Геннадия Карпова // Там же. – С.340–343. Див. докладніше про перебіг дискусії Г.Карпова з М.Костомаровим: *Петренко С.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. – К.; Полтава, 2000. – С.106–124.
- ¹⁸ *Карпов Г. г.* Костомаров как историк Малороссии. – Москва, 1871. – С.28.
- ¹⁹ *В.А. [Антонович В.В.] [Рец.]* Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. Историческая монография / 4-е изд., доп. и исправл. – Санкт-Петербург, 1884. – Т.1–3 // Киевская старина. – 1884. – №6. – С.315–320.
- ²⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.8. – Ч.2. – С.215.
- ²¹ *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI–XVIII в. – Л., 1923. – С.48.
- ²² *Костомаров Н.* [Рец.] Чорна рада, хроника 1663 года П.Кулиша. – Санкт-Петербург, 1857; Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное, П.Кулиша. – Санкт-Петербург, 1857 // Современник. – 1858. – Т.67. – №1. – С.2.
- ²³ *Его же.* Богдан Хмельницкий: В 2 т / 2-е изд., доп. – Санкт-Петербург, 1859. – Т.1. – С.VI.
- ²⁴ *Его же.* Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1884. – Т.9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография / 4-е изд., доп. – Т.1. – С.221, 255–256; Т.2. – С.222 та ін.
- ²⁵ Там же. – С.29.
- ²⁶ Там же. – С.40.
- ²⁷ У первісному вигляді вступ з'явився в журнальному варіанті монографії (див.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т.110. – №1. – С.204–216). Цей вступ суттєво розширювався та доповнювався в другому, третьому та четвертому виданнях монографії (див.: *Его же.* Введение // *Его же.* Богдан Хмельницкий / 2-е изд., доп. – Т.1. – С.1–32; *Его же.* Введение // *Его же.* Исторические монографии и исследования: В 12 т. – Санкт-Петербург, 1870. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 3-е изд., доп. и испр. – Т.1. – С.XIV–CLXXII; *Его же.* Введение. Козачество до Богдана Хмельницкого и его отношение к Речи Посполитой // *Его же.* Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.1. – С.1–182). Для розширення вступу учений використав свою відому статтю: Борьба украинских козаков с Польшею в первой половине XVII-го века, до Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. – 1856. – Т.108. – №9. – С.195–254.
- ²⁸ *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.1. – С.194–195.
- ²⁹ Там же. – С.70, 124, 181.
- ³⁰ Там же. – С.232.
- ³¹ Там же. – С.235.
- ³² Там же. – С.303.
- ³³ Там же. – С.299.
- ³⁴ *Корсун А.* Н.И.Костомаров // Русский архив. – 1890. – №3. – С.219.

- ³⁵ Костомаров Н. Поездка в Белую Церковь // Киевская старина. – 1882. – №5. – С.241–256; *Его же*. Поездка в Переяслав // Исторический вестник. – 1885. – №12. – С.489–508.
- ³⁶ *Его же*. Автобиография // *Его же*. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. Ю.Пинчук. – К., 1992. – С.296, 299–300.
- ³⁷ Горленко В. Две поездки с Н.И.Костомаровым // Киевская старина. – 1886. – №1. – С.111–123; Недоборовский З. Мои воспоминания // Там же. – 1893. – №2. – С.206–207.
- ³⁸ Вернадский Г.В. Русская историография / Сост. В.Н.Козляков. – Москва, 1998. – С.115.
- ³⁹ Петров В. Різдво р. 1846 (За Кулішевими матеріалами) // Шевченко. Річник перший. – [Х.], 1928. – С.140.
- ⁴⁰ Див.: Марголис Ю.Д. Из материалов о А.Л.Шапиро // Памяти Ю.Д.Марголиса: Письма, документы, научные работы, воспоминания / Сост. Н.О.Серебрякова, Т.Н.Жуковская. – Санкт-Петербург, 2000. – С.510.
- ⁴¹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.1. – С.307–308.
- ⁴² Там же. – С.347.
- ⁴³ Там же. – Т.2. – С.15.
- ⁴⁴ Там же. – С.16.
- ⁴⁵ Там же. – С.51.
- ⁴⁶ Там же. – С.54.
- ⁴⁷ Там же. – С.57.
- ⁴⁸ Там же. – С.64.
- ⁴⁹ Там же. – С.122.
- ⁵⁰ Там же. – С.98.
- ⁵¹ Там же. – С.198.
- ⁵² Там же. – С.166–167.
- ⁵³ Там же. – С.198.
- ⁵⁴ Там же. – С.208.
- ⁵⁵ Там же. – С.209.
- ⁵⁶ Костомаров Н. [Рец.] Чорна рада, хроника 1663 года... – С.5
- ⁵⁷ Там же. – С.6. У своїй першій магістерській дисертації (1841/1842 рр.) М.Костомаров висловився ще категоричніше: «Этот Хмельницкий был только велик на словах, мал на деле. Счастливое окончание зборовского мира возгордило его, и отклонило от него сердца подчинённых» (Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова / За ред. акад. М.Грушевського. – [К.], 1928. – С.34).
- ⁵⁸ Вашкевич Г. К биографии Николая Ивановича Костомарова // Киевская старина. – 1898. – №11. – С.207–217.
- ⁵⁹ Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P.188.
- ⁶⁰ Ключевский В.О. Н.И.Костомаров // Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Москва, 1989. – Т.7: Специальные курсы. – С.380.
- ⁶¹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.2. – С.264.
- ⁶² Там же. – С.231.
- ⁶³ Там же. – С.301, 303.
- ⁶⁴ Там же. – С.264, 273.
- ⁶⁵ Там же. – С.306.
- ⁶⁶ Там же. – С.286.
- ⁶⁷ Там же. – С.285.
- ⁶⁸ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий / 2-е изд., доп. – Т.2. – С.206.
- ⁶⁹ *Его же*. Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.2. – С.311.
- ⁷⁰ *Его же*. [Рец.] Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. – Х., 1882 // Южный край (Харьков). – 1882. – 28 дек. – №693. – С.2.
- ⁷¹ Горленко В. Указ. соч. – С.113.

- ⁷² В.А. [Антонович В.Б.] [Рец.] Костомаров Н. Богдан Хмельницкий... – С.317.
- ⁷³ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.2. – С.410.
- ⁷⁴ Там же. – С.397–398.
- ⁷⁵ Там же. – С.432–433.
- ⁷⁶ Там же. – Т.3. – С.1.
- ⁷⁷ Там же. – С.6.
- ⁷⁸ Там же. – С.10.
- ⁷⁹ Там же. – С.37–38.
- ⁸⁰ Там же. – С.36.
- ⁸¹ Там же. – С.57.
- ⁸² Там же. – С.59.
- ⁸³ Там же. – С.88.
- ⁸⁴ Там же. – С.98.
- ⁸⁵ Там же. – С.120.
- ⁸⁶ Там же. – С.122.
- ⁸⁷ Карпов Г.Ф. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года. – Москва, 1870. – С.140.
- ⁸⁸ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.3. – С.182.
- ⁸⁹ Там же. – С.208.
- ⁹⁰ Там же. – С.220.
- ⁹¹ Там же. – С.229–230.
- ⁹² Там же. – С.234.
- ⁹³ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 3-е изд., доп. и испр. – Т.3. – С.254.
- ⁹⁴ Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. – Х., 1882. – С.204–205. Див. про погляди П.Буцинського: *Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study / An Introduction* by I.L.Rudnytsky. – Edmonton, 1982. – P.114–118.
- ⁹⁵ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.3. – С.237.
- ⁹⁶ Там же. – Т.3. – С.239.
- ⁹⁷ Костомаров Н. [Рец.] Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком... – С.2.
- ⁹⁸ Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н.И.Костомарова // Киевская старина. – 1885. – №6. – С.224.
- ⁹⁹ Біднов В. Що читати по історії України (коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. – Катеринослав, 1920. – С.7.
- ¹⁰⁰ Костомаров Н. Руина. Историческая монография из истории Малороссии, 1663–1687 // Вестник Европы. – 1879. – №4. – С.610.

The article analyzes the role of plot in M.Kostomarov's monograph «Bogdan Khmel'nitskiy». Author's strategy of explanation of Ukrainian past, particularly its ideological and irrational motives, is examined. The reasons for phenomenal success of M.Kostomarov's monographic articles among wide readership are revealed.